

Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat?

— Nyelvjárástörténeti tanulmány az irodalomtörténet szolgálatában.¹ —

A Halotti Beszéd után ma legrégibb összefüggő emlékünknak a Gyulafehérvári Glosszákat tekintjük. Ezekről nemrégiben kimutattam,² hogy nemcsak nyelvészeti, de irodalmi értékük is van³ s hogy szerzőjük nevét ma semmiképpen sem lehet megállapítani a kódex régibb részének utolsó-előtti lapján levő jegyzetből, mint azt VARJÚ ELEMÉR és PÁPAY JÓZSEF hitték. Már most az a kérdés, hogy akkor a kódexben levő 14 oklevélmintán kívül, a melyek dunántúli területre mutatnak,⁴ mi igazít el arra nézve, hogy hová való lehetett a Gl. szerzője, mely területen írhatták ez emlékünket?

Erre a kérdésre amaz oklevélminták adatai, mint külső bizonyíték mellett a nyelvemlék nyelve, illetőleg nyelvjárása felelhet mint belső bizonyíték (akkor t. i. csak nyelvjárási emlékek voltak), s ez a nyelvjárás eligazít, csak tudjunk vele bánni. Csodálom, hogy ezt PÁPAY sem vette észre.

Mielőtt azonban annak bizonyítására térnék, itt is meg kell jegyeznem bizonyos elvi kérdést. Hogy régibb s éppen legrégibb irodalmunk emlékei nyelvjárásával s ezzel kapcsolatban iratásuk helyének megállapításával, régibb irodalmunk topográfiájával, eddig igen keveset foglalkoztunk. Pedig ez fontos nemcsak nyelvészeti, hanem irodalom- és műveltség-történeti szempontból is. Ilyen alapon legalább tudnók azt, a mit ma nem igen tudunk, hogy főként hol kezdődött irodalmunk s hol fejlődött tovább; s tudnók, hogy ez emlékek hogyan olvashatók még pontosabban és biztosabban nyelvjárási alapon. Ez emlékeket t. i. össze kell kapcsolnunk a ma is élő nyelvjárásokkal s úgy szemlélnünk azok alapján még biztosabban. Akkor megérthetjük nemcsak a régi nyelvre vonatkozó legnehezebb nyelvészeti kérdéseinket (pl. Árpádkori

¹ Felolvasatott a M. Nyelvtud. Társaság 1913 májusi ülésén. Itt csupán lényegtelen módosítással jelenik meg.

² Magyar Nyelv IX. 67—74.

³ Tulajdonképpen „verses glosszák“, ha csak az emlékezetet könnyítő skolasztikus versek (versus memoriales) is. V. ö. id. értekezésem, 73. l. Szövegüket ld. uo. 71—72.

⁴ Akad. Értesítő X. 17—18.

kiejtést is), hanem legrégebbi irodalmunk kérdéseit is még több vonatkozásban. Így csatlakozik e dolgozatom a HB. nyelvjárására vonatkozó megállapításomhoz⁵ s egy láncszem abból a kutatásomból, melylyel legrégebbi irodalmunk emlékeinek nyelvjárását és iratása helyét óhajtom meghatározni, a mivel már többé-kevésbé elkészültem.

A Gyul. Gl. nyelvjárását eddig senki, nyelvét ketten ismertették röviden, nem rendszeresen: SIMONYI⁶ és SZINNYEL.⁷ Már ez ismertetések alapján is láthatni, hogy a Gl. nyelve a HB.-étől „nem nagyon különböző”,⁸ sőt azzal sok tekintetben egyező. V. ö. pl. HB. *zumtuchel*, *terumteve* (olv. ma: szömtöckkel, terömté-) stb., Gl. *keguffege*, *kuner* (olv. ma: kegyösége, könyér) stb. HB. *levn* (olv. lëün), Gl. *beufege* (olv. beüség, beösége). HB. *puculnec*, *vilagbele* (olv. pukulnek, világbelé) stb., Gl. *habroflagben* (hábróságben). HB. *kegilmehel* (kegyilméhel), Gl. *scemehel* (széméhel), stb. Hátha ez egyezések nemcsak nyelvtörténeti, de nyelvjárási, illetőleg egy nagyobb nyelvterületi egyezések is abban a korban a két emlék közt! S ha a HB. nyelvjárását véglegesen megállapítottuk, nem szolgáltat-e ez támasztékot arra nézve, hogy a Gl. nyelvjárását is megállapíthassuk? egyelőre nem is tekintve a kódexben levő oklevélminták útmutatását.

A HB. nyelvjárását a nyelvtörténet és a mai nyelvjárások alapján, különösen a szókincsnek okleveles alapon való földolgozása, valamint a helyilég ismert és meghatározható nyelvemlékek alapján véglegesen az akkori felsőduna melléki nyelvjárásban kellett megállapítanom, úgy, hogy az emléket Pannonhalmán, az anyakolostorban írták, szerzője legvalószínűbben mátyusföldi lehetett. Így az első összefüggő emlékünk Dunántúlra való, mint azt fennebb jelzett kivonatos értekezéseim bizonyítják s mint méginkább fogja bizonyítani nagyobb tanulmányom.⁹ Hátha a Glosszák is valahonnan onnan Dunántúlról valók. Előbb azonban lássuk itt is röviden a kutatásban vezérlő módszereinket.

Bármely nyelvemlék nyelvjárása megállapításánál szóba jöhet a módszer, minthogy ma esetleg több területen fordulhat elő ugyanolyan sajtáság (pl. *ö*-vel való ejtés, ú. n. *özés*) s az első megtelepülések óta több helyt

⁵ V. ö. M. Nyv. VII. 462—3. l. és azóta még tovább folytatva végleges eredménynyel: Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal, Journal de la Soc. Finno-ougrien, XXX. (Helsinki, 1913.) és A Halotti Beszéd nyelvjárása, MNyelvőr XLIII. évf. Rövidítések: HB. = Halotti Beszéd, Gyul. Gl. és Gl. = Gyulafehérvári Glosszák, Dtúl = Dunántúl, OklSz. = Oklevél-, NySz. = Nyelvtörténeti Szótár, MTsz. = Magyar Tájszótár, nyj. = nyelvjárás, RMNy. = Régi M. Nyelvemlékek, RMKT = Régi M. Költők Tára, k. és C. = kódex stb.

⁶ Nyr. XXVII. 530—31.

⁷ NyK. XXIX. 2—3. és A magyar nyelv cz. kis könyvében, (8. kiadása) 76.

⁸ SIMONYI, A m. nyelv² 118.

⁹ Már két éve kész amaz értekezésem, de közbejött külső akadályok miatt csak most jelenhetik meg.

történetek nyelvjárás-eltolódások s újabb települések és a nyelv is fejlődött. Ennélfogva a megoldás nem oly egyszerű s némelyek kételkednek is benne (?). Ez azonban nem azt jelenti, hogy azért a nyelvemlékek nyelvjárását megállapítani lehetetlen volna. Hiszen akkor külföldön sem foglalkoznának ilyen kérdésekkel; pedig ott, pl. Német- és Franciaországban, éppen sokat

A Gyulafehérvári Glosszák III. (utolsóelőtti) lapja a névaláírással.
(Csaknem eredeti nagyságú hasonmás.)

és eredményesen foglalkoznak effélékkel. Amott pl. nem régen fejtegette G. Nutzhorn az Izidor-fordítás glosszáinak szülőföldjét.¹⁰ Csak a módszer nem volt eddig nálunk elég helyes.¹¹ Nem mindig vették figyelembe a

¹⁰ Murbach als Heimat der ahd. Isidorübersetzung und der verwandten Stücke. A Zeitschrift für deutsche Philologie 1912. évi 3–4. füzetében. E cikkre GRÄGER RÖBERT barátom tett figyelmessé.

¹¹ V. ö. pl. a Bécsi és Münchener kódex eredetére vonatkozó eredményeket.

belső és külső valószínűséget (innere und äussere Zeugnisse); vagyis a nyelvemlék helyesírásának és nyelvének útmutatását és a külső körülményeket, melyek amazt támogatják vagy irányítják. Nem igen vették figyelembe a nyelvtörténetet és szerintem a nyelvfejlődést (fejlődéstörténeti fölfogás), pedig a nyelvemlék egykori nyelvjárása azóta természetesen fejlődhetett és fejlődött is, míg az emlék nyelve úgy maradt.¹² S nem vették tekintetbe nálunk a vidék történetét (mongol dúlás, török pusztítások, későbbi települések stb.), meg hogy a nyelvjárásilag egyező területek közül melyek az elsődlegesek. De nem használták eddig különösen a határozott helyről való és keltezett oklevelek adatait, a melyek pedig egykori helyi értesülésen alapulnak (!), s nem nézték a későbbi hasonló emlékek és a ma is élő nyelvjárások adatait azokkal együtt. És nem elég csak egy-két tájszót vennünk (pl. itt a *vádulat* szót) és azt vetnünk össze az emlék nyelvével s úgy ítélnünk, mint pl. SZARVAS is tette a Bécsi és Münchener kódexekkel a *vatalé* alapján,¹³ hanem a nyelvemlék összes jellemző nyelvi alakjait (hang-, szó- és mondattani sajátosságok és szókincs) össze kell állítunk s figyelembe vennünk *együttesen* (pl. *özés, észés és ízés* együtt), az OklSz., NySz., MTsz. meg a nyelvjárás-leírások segítségével s új adatok helyszíni gyűjtésével, valamint a szomszéd nyelvjárások ellenőrzésével; mint a hogy pl. részemről szükségesnek tartottam a HB.-nél is, e Glosszák ügyében is többször utaznom és kutatnom a vidéken, a nyelvjárások területén. Szóval sok tényezőt kell figyelembe venni s nemcsak egyszerűen a mai nyelvjárásokkal vetni össze az emlékeket, hanem főként a maguk korában kell nézni. A különböző sajátosságok meg — mint kritériumok — *együtt* egymást és az emléket annál jobban meghatározzák (összetett bizonyítás).

Ha most a Gl. helyesírását és jellemző nyelvi sajátosságait tüzetesen nézzük,¹⁴ 1.) ezek is, mint a HB. (*ü-*) *öző* és *észő* ejtést tüntetnek fel együtt.¹⁵ *Öző* alakok (nemcsak második, de első szótagban is): *kegűlfege*, *kegűlfe*, *kuner*; *vrükfege*, *vrün* (olv. öröksége, önön),¹⁶ — ellenben *észők*: *ehezzeu*, *ielenetuiben*, *kerezt*, *tiftes*, *nemzetui*, *icemehel* stb. (olv. *éhészü* vagy *ehészü*, *jelenetviben*, *kérészt*, *tisztés*, *nemzetvi*, *szémehel* stb.), míg v. ö. HB. *zumtuchel*. Az *ő* igenévképző helyett *é* van: *eleeknek* (olv. *éléknek* = *élőknek*). 2.) *Izés*, vagyis *é* helyett *í*, *i* van ez alakokban: *quina*¹⁷ (olv.

¹² Teljes egyezést nem is várhatunk valamely nyelvemlék nyelve és mai nyelvjárása közt az utóbbi fejlődése következtében.

¹³ Nyr. XXIII. 565.

¹⁴ A szövegre v. ö. M. Nyv. IX. id. h. és köv. füz. 144. Az olvasás itt-ott eltérő SZINNYEJÉTŐL (NyK. XXIX. 1—3.).

¹⁵ De ez sem kétféle nyelvjárás keveréke, éppúgy, mint a HB. sem, valamint a KT. és a többi legrégebbi emlék sem.

¹⁶ V. ö. erekség, enen NySz.

¹⁷ V. ö. HB. *kinzotviatul*, v. ö. *kén*, *cruciatus*, *tormentum* NySz.

kína), míuinec (olv. mívinek), ielenetuiben, nemzetui (populi¹⁸ euís [?]),¹⁹ mint HB.-ben: *ilezie, scegin, lilkiert* (ileszje, szegin, lilkiért) stb. Ellenben é nagyobb számban: *eleeknek, egefege, sciukfegben, beufege, igenec* (igének), *kuner, kepeben, nepnech* (= népnek) stb.; mint HB. *elnie, testet* stb., de ott kisebb számmal. 3.) Ugyanazok a kettőshangzók fordulnak elő, mint a HB.-ben: *beufege, ehezeu*[cnek], *figeu* (figëü = függő); de már: *bbodug*, a mi fejlődésből magyarázható (v. ö. HB. *boudog*). 4.) Törövidítés a második nyílt szótagban és nem illeszkedés: *hab(o)roflagben* (v. ö. HB. *vogmuc* és *paradifumben*) ellenben: *koorflagban, tonofagaban* már illeszkedve. De ez is továbbfejlődés. 5.) A *való* igenév többesének *walac-, walak-* (olv. SZINNYEI: válák) változata, mint *biró: birák* stb.²⁰ 6.) A *függő* igenév *figeu* változata; ellenben v. ö. HB.: *bnvet*. 7.) Zártabb alakok: *mundut, chudalatuí, oltarun, ascunnak, vadulatia, fugadätia; oz, scidalmof* (olv. *mundutt, csudálatus, oltárun, aszunnak, szidalmos* stb.), ellenben: *uarafanac*; v. ö. HB.: *mundoa, oz, scerelmef* stb. 8.) Az *-at, -et* névszóképző teljesebb *-etv* alakja: *ielenetuiben, nemzetui*, mint HB. *intetvinec* (ott többesben); ellenben: *arulatia, vadulatia, fugadätia* mély hangúak *v* nélkül tovább fejlett alakban, míg HB. *kinzotviatul*. 9.) A *scemehel* (olv. szeméhel, nem: szeméel, mint SZINNYEI, A m. ny.⁸ 76.), mint HB.: *kegilmehel*; ellenben *zaiaval*, míg HB.: *halalaal*. 10.) *tonohtuananac* (az íté képzős igék példája), v. ö. HB. *zoboducha*. Ezek a főbb sajátságok hang- és alaktanilag és helyesírás tekintetében. Mondattanilag pl. *nemzetui nepnech* (nēmzetvi, azaz: nemzete népnek), mint HB.: *terumteve iften tvl* (terömtëüie istentül). E sajátságokat nézve a Gl.-nak a HB. területétől (Győr-m., Pannonhalma) valahol nem messze, de attól kissé távolabb kellett létrejönniök. Hadd lássuk, hol?

Előbb mint többé-kevésbé ismertből, a mai nyelvjárásokból indulva ki,

1. Az özés ézéssel együtt Dunántúl fordul elő nagyobb mértékben,²¹ az ú. n. dunántúli nyelvjárásban, a keleti nagyobb részen. V. ö. pl. Felsődunántúl: *föl, köllessz, tisztölendő, köröszbe, gyöppös, kereső(l), zörög, förtelmes*; de: *iszën, mëg, ezëket, bemënt, csittëg*, stb. (SIM. Tréfás népm. 22—23, Győr-m.); *hisző*, de: *mëgy, rëggel, embër* (uo. 23. Pest-m. Tinnye, Dtül). Saját gyűjtésemből: *föl, köll, vörös, sörët, föst, ölég* (és *ölíg*

¹⁸ Hogy a középkorban politikai nemzetet jelent, v. ö. LÁNCZY, A magyarság az Árpádok korában (Olcsó Kvt. kiadás) 50—51.

¹⁹ Ld. M. Nyv. id. h. 71.

²⁰ Erre a HB.-ben nincs példa.

²¹ Nem olyan szűkkörű ő, mint némelyek jelzik (pl. TMNy. I. 12. is) s nemcsak bizonyos szókbán, főszótagokban és *l* előtt, de máskor is; habár egyes helyeken ma inkább csak olyankor. De v. ö. ezekre is a dunántúli oklevelek és régi írók özését lennebb.

is), *ménők(l)*, *pöngő*, de *péngő* is, *sör* és *sër* (ez gyakoribb), *némét*, *fértál*, *terémtésit* (Székesfehérvár és Mór vid. Fehér-m.), *sőt fél*, *küll* is (Szabadbattyán, Veszprém felé, Fehér-m.). Alsódunántúl még több az *özés* kivált idősebbeknél: pl. *mönyem*, *szömöd*; de *mönyem*, *szemed* is, főként ifjaknál (Felső-Somogy-m. Szárszó és vid.); *csöndes*, *ölégséget tett*, *körösz-tű(l)*, *férhöz*, *könyér* de *kényér* is, *terémtmény* stb. uo. saj. gyűjt. 1913 ápr.); *lelköm* (Tolna-m. Dunaföldvár és Madocsa, Koszorús J.). Az *-é* igenévképzős alakra v. ö. ma is: *szülém*, *édős szülém*, Somogy-m., Erdőcsokonya, Csapó I.

2. Felsődunántúl az *ízés* is előfordul Győr-, Veszprém-, Komárom-s részben Fehérmegyében; pl. *szégin* és *széginy*, *ihén*, *szép* és *szíp*, *csetinyi*, *irhettik* stb. (SIM. id. m. 23—25, Győr- és Veszprém-m.); *szíp*, *nígy* stb. (Komárom-m. saj. gyűjt.); *fllek*, *eszi* (esze v. ö. nemzetui Gl.), *szomszíd*, *felesígemhöl* (Tinnye, Pest-m. Dtúl, SIM. id. m. 23.) és: *fűsü* (fűsü), *kín*, *feled/kény*, *felesígem*, *terémtésit*, *vénnik*, *kíp*, *idős* és *édés* stb. (Fehér-m., Székesfehérvár és Mór vid., saj. gyűjt.; v. ö. BALASSA: A m. nyelvjárások 40. is.) „Azomban minél keletebbre megyünk, annál többször hallható az **é* helyén is *é*, különösen Fehér-megye déli részén, a hol át megy már az alsódunántúli nyelvjárásba.“ (BALASSA id. h.) Az alsódunántúliban is így, pl. Somogyban: *kín*, de *nép*, *kép* stb.; v. ö. Gl. *quina* de *nepnech*, *kepeben* stb.

A harmadik személyi *-i* birtokos személyragra (Gl. nemzetui) v. ö. *szemít*, *eszít*, *fűlít* (Fehér- és Somogy-m. saj. gyűjt.); *eszit*, Tinnye, Pest-m. Dtúl, Id. fennebb; *kezt*, *fejín*, *végi* (Csököly, Somogy-m. NAGY J., A csökölyi nyj. Bp. 1910. 9.) Továbbá a nyelvtörténetben: *fűstí*, *szeít* (= fűstje, szentje) Nádor k., *ketey* (ketteje) Érdy k., *ideín* Weszpr. k., *Peer* k., *ideiben* Ehr. k., *dicséretíért* Tih. k., stb. [SZINNYEI, Nyr. XVII. 150—151, 201. Dtúli és F.-Duna mellékéről való nyelvemlékek.] Ma is, meg a nyelvtörténetben is: *pénzi*, *élt*, *bögyi*, *béli*, *fődi*: Somogy, Göcsej, Szlavónia, Eger és Miskolcz vidéki palócság stb. TMNy. I. 709. *hegi*, *hiti*, *hwti* stb. MELICH: Calepinus szót. Bev. (Nyr. XLI. 359. is.) Calep. egyik szerzője, Laskai Péter, Baranyából való (v. ö. MNy. IX. 57.). V. ö. még: *szelleti* (szellete) Zrínyi, Zala-m., *becsületi*, Vas-m. Vasvár vid. (MNy. I. 15—16. VI. 281.), *bőri* Veszpr.-m. (SIM. Tréf. népm. 24.); *Szentkirályszabadi* és *Fokszabadi* ma is Veszprém-m.; *ujváriak* *dicséretí*, *érsekujvári* *kuruczdal*, stb. Egy időben irodalmi alak is az *-i* Károli-, Pázmány-, Vörösmartynál (v. ö. MNy. id. h.); de általában Dtúl és palócságban fordul elő. V. ö. még *-i* és ugyanolyan kettőshangzók *özéssel* együtt ma is Kethely vidéke nyj.-ban Vas-m. déli részén, Szentgothárd körül, pl.: „*nem leszén semmi kereseti. Meét nőm?*“ stb. (BÉKEFY, Kethely és környékének néprajza, Budapest, 1884. 14—15. és saját személyes megfigyelésem is, 1913. aug.); a nyelvtörténetben pedig 1484: *Kethwyzkezy* és *Kethvyzkezj* (Veszprém, OklSz.).

Végül v. ö. magúk, lovúk Dunántúl (Hetés vid.) is és az *adi*, *mondi* stb. alakokat Somogy-m. A *nemzetui nepnech* kapcsolatára meg v. ö. ma is: *magyari nép* (Somogy, Szárszó, saj. gyűjt. és Palócság).

3. A *beusege*, *ehezeu*[cnek] stb. kettőshangzós alakok özéssel együtt Dunántúl ma is járják Vas megyében Kethely környéke nyelvújításában — mint 2. alatt említém, az *-i*-vel együtt is — (v. ö. BÉKEFY id. h. és saját megfigyelésem is Rábakisfalud nyelvéből), Somogy megyében meg Csököly, Szentmárton, Hetes és Juta nyelvében (v. ö. VIKÁR: Somogy megye népköltése, M. Népk. Gyűjt. 6: X.²² és NAGY J.: A csökölyi nyj. 4, 6 stb. és saját gyűjt. 1906-ból). Sőt a tolnamegyei Sárközben is megvannak e kettőshangzók szintén özéssel (v. ö. KOVÁCH ALADÁR, A tolnavármegyei Sárköz nyj. Nyr. XXXIII. 268—69 stb.; uo. *kegyős* is!). Valamint Szlavóniában is ugyanígy. (Nyr. XXIII. 165., 167.) Így valaha az egész Dunántúl nagyobb részében meg lehettek, kivéve a nyugati területet, hol *ié*, *uó*, *üő* kettőshangzók vannak s voltak már a dunántúli és székely közösség korában, legalább a XI. században. (V. ö. a göcseji, csiki meg a háromszéki, orbai kettőshangzókat: *sziép*, *züőd*, *vuót*.) A Gl. sajátságára tehát itt is inkább a Dtúl keleti felére mutat. Erre összevethetni az egykori dunántúli okleveleket s ma is az *Eötvös*, *Eleöd*, *Eöttevényi* stb. felsődunántúli családneveket s a Zichyek *vásonkeői* előnevét; valamint Fehér- és Somogy megyében ma is a *Jézus* alakot (Jézus), Felső-Somogyban pedig *ééletibe*, *Szaóládi* stb. kettőshangzós alakokat, özéssel együtt. (Saj. megfigy.) Különben ma általában kettőshangzónélküli, továbbfejlődött a dtúli nyj. e sajátságban, mint a köznyelv.

4. A *habroflagben*, csak a Gl.-ban előforduló alak törövidülése a második nyílt szótagban a 13—15. században általános lehetett (v. ö. Nyr. XXVII. 531 és NyF. 65: 30, 45—46.) s Dunántúl is előfordult, mire v. ö. HB. *uruzag*, de *zumtuchel*; 1223: *Zuluga* (mai szolga), de már *Sculgageur* (Szolgagyőr, Pannonh. okl.), 1237: *Zulgageuri* (Veszpr. Palaznak); 13. sz. *zeredahel* (Pannonh. és Körmend); 14. sz. *zerdahel* (Körmend) OklSz. stb.; sőt ma is: *kukorica* helyett *kukrica*, Fehér-m. MTsz. és saját gyűjt. (Mór vid. Freiszmuth J., Sopron m. Kapuvár, Bársony K.); 1265: *Zarozozov*, 1388: *Zarozou* Pannonh.-Tih. OklSz. ma: *Szárszó*, Somogy-m. A *haboro* (háboró) alapszó az Ehrenfeld és Münch. kódexben is (Nyitra-m. és Dtúl) előfordul, valamint palócz vidéken ma is [A Gl. rövidült alakja esetleg ritmikail rövideülés is lehet.] A *-ben* nem illeszkedésére meg összevethetni *milostben* HB. s ma is Dtúl: *izénak*, *izéta* (Fejér- és Veszprém-m. saját gyűjt.), *avvé* Göcsej, stb.

5. A *való*: *walac-*, *walak-* változatra szintén Dtúlról összevet-

²² Az ott említett *ő* h. *öü* ugyanaz a kettőshangzó (ëü), mint a Gl.-ban, csak tovább fejlődött alakban.

hetni: *dió* > *dia* > *diás* Somogy-m. MTSz. és SZINNYEI NyK. XXIX. 3. uő.: *uala* Ehr. C. (Nyitra m.) és *meltakat*, méltakat, Münch. C. (Dráva mellék), NyH.⁴ 78. Bizonyára a két terület közt is előfordulhatott. V. ö. még: Gyenesdiás község, Zala-m., *birák* Pereked, Baranya-m., saját gyűjt., *birac* (birák) Bécsi C., *biratok* Münch. C., *birank* (olv. biránk) Ozorai (Baranya-m.), *birál* MA. (Pozsony-m.), NySz. és ma is: *megbirál* (Pannonh. vid. saját gyűjt.), *birákok* (Veszprém- és Győr-m.), míg: *bé-bírol*: bepanaszol, Baranya-m. stb. MTSz. [A *walacnok*, *walaknok* alakra v. ö. SZINNYEI NyK. 42 : 26. Bár éppen annak alapján, hogy *á* után *a* helyett *o* több helyt fordul elő, feltehető volna, hogy régi az *á—o* ejtés, s ez is egyik dunántúli sajátság volna.]

6. A *figeu* (olv. figëü = függő) egykori közmagyar illabiális alakra v. ö. *fige-fészek*, *fige-madár* (az ökörszennél kisebb madár) Baranya-m., *fil*: fül Somogy-, Győr-, Baranya-m. és Palóczság, *fige*: füge Palóczság stb. Tehát Baranya és a Palóczság közt is előfordulhatott. V. ö. még *firisz*: fűrészfűrészt mell. és Somogy-m., *fírísz* Komárom-m. stb. MTSz. Ugyanígy illabiális alak a valaha általános *míuinec* (olv. mívinek) is, v. ö. *kümes* Göcsej, Somogy, Fehér-m. Saját-gyűjt. Tehát Dtúl uo. ez is előfordulhatott. Összevetni vele a *flet* (= füvet) alakot is Somogyban. (VIKÁR, Somogy megye népköltése, X. 1.)

7. A *chudalatusf* zártabb alakra összevetni ma is: *csudálatos* Göcsej és Székelység,²³ a *varas* (olv. váras) nyiltabb alakra pedig II. Endre 1213. oklevelében *Waras* (= Szászváros, az oklevél Sz.-Fejérvárott kelteztett, v. ö. Fejérpataky, A kir. kancellária, 37.) s ma is előfordul ez alak a dunántúli *á—o* ejtés ellenére is Zala-megyében, Badacsonytomajban (Halápy János) és Baranya-m. Perekeden (Jávor István, tanító). Egykori oklevelekben és nyelvemlékekben általános Dunántúl és a vele érintkező palóczságban. (V. ö. OklSz. és NySz.: Ehr. C., Jord. C., Born., Tinódi, Zrinyi stb.)

8—9. A *nemzetui* (olv. nēmzetui = nemzete) alakot már láttuk; a *scemehel* (olv. szeméhel) alakra meg v. ö. pl. *sávós* > *sáhos* Baranya, *Kovács* > *koács* > *kohács* Somogy, *bihal* > *bihâ* Somogy, *bihuó* Répcze mellett stb. MTSz., sőt ma is: *szeméhel* is Felső-Somogy m. Szárszó és *lohat* uo. (saját gyűjt.). V. ö. még *myhelte* (= mivelte, Lev. T. 1 : 63. Kanizsáról).

10. A *tanoht* valaha általános alak volt, így Dunántúl is.

*

Ime a hangtani (magán- és mássalhangzói) és alaktani egyezések alapján a Gyulafehérvári Glosszák is dunántúli, mégpedig nemcsak felső, de

²³ Az itt előforduló alakok közvetve szintén Dtúlra mutatnak a dunántúli és székely közösségek alapján.

még inkább alsódunántúli elemeket is mutató emlék, melynek szerzője az ú. n. *dunántúli* nyj.-terület keleti feléből, talán Alsódunántúlról való lehetett.

Ezt bizonyítja a szókincs is, mint a következő példák is mutatják nyelvtörténeti alapon. I. *keguffe* és *keguffe* szavakra v. ö. *kegőtlenöknek remensegők* Tih. C.²⁴ *kegőtlen* őlő, *kegütlenül* Cal. (egyik szerzője Baranyából, v. ö. fennebb) *kegyőtlen* Tolna-m., Baranya-m. és Dráva mell. MTsz. *kegyős* Tolna- és Baranya-m., saját gyűjtésem | *beusege* v. ö. 1229: In villa Mehus... *Bev* (Pannonh. Lib. Rub.) 1359: Petro dicto *Beu* (Veszpr.) OklSz. | *ehezeu*[cnek] v. ö. *ehező* lélek Bécsi C., Münch. C., *ehezik* Decsi, Baranya-m., *Méliusznál*, Somogy-m.: *ehőzzék* NySz., ez tovább fejlődés | *elegsege*²⁵ v. ö. tovább fejlett alakban ma is Dtúl: *ölégség*, *ölígség*, Fehér- és *ölégség* Somogy-m. || II. *chudalathus* v. ö. 1198: *Chuda* (Körmend, Szentgothárd), 1358: filium *Chuda* (Veszpr., Köveskál) OklSz. *cudakat*... *tótt* (Münch. C.), *chudalathus* Ném. Gl. (Dtúl)stb. ld. NySz. | *míuin(e)c* v. ö. *myuet* Ehr. C. *mywben* Jord. C. *mywet* Érdy C., *rablasth mjwl* Lev. T. 1: 226, Szigetvár, stb. [DECSMÉL: *mű*, tovább fejlődve] NySz. | *ielenet* a népnyelvben nem fordul elő; de v. ö. alapszavára *gyeléntem*, Dtúl; egykori előfordulására meg v. ö. Ehr. Münch. Kulcs. C. stb., főként dunántúli kódexekben gyakori, NySz. | *vnu(n)*; egykori előfordulására v. ö. *önön* Münch. C. *wnem* Kulcs C., *vnön* Mel. (Somogy) *önnün* Tinódi stb. NySz. — tehát Dtúl éppen | *mu(n)dut* v. ö. *munda* HB., *mundattatul* Peer C. (Felsődunamellékéről került elő [Dtúli] v. ö. Nyelvemléktár II/VI. | *igenec* v. ö. *iget* Peer C., *yghet* Kulcs C., *igé* Bécsi C. stb. Dtúl, NySz. köznyelvi szó volt | *tanofagaban* és *tonohuananac* v. ö. *tanohanak* Ehr. C. *tanoythya uala* Jord. C. stb. Dtúl is, köznyelvi szó volt. | *kuner* v. ö. *könier*ek Ozorai, *könier* Zvon., Csepreg, Dtúl, stb. NySz. | *kepeben* v. ö. Érdy és Keszth. C. stb. NySz. — tehát Dtúl is | *kerezt* v. ö. *crest* Ehr. C. *kèrèzt* Münch. C., *kèrèzt* Bécsi C.; Meliusznál *keròzt* és Zvonaricsnál: *kòrèzt* NySz., de csak tovább fejlődött alakok. Ma *ö-ző* alakban használják Komárom-, Veszprém-, Fehér-m.-ben is, de ez is csak továbbfejlődés eredménye. || III. *arulatia*, alapszavára v. ö. *arol'la* halakra Münch. C. halakra *arul* Weszpr. C. [Dtúlról] — u. o. bizonyára *arulatia* is, mint lennebb *vadulatia*. | *nepnech* v. ö. 1221: *Nepleguen* (Pannonh.) 1259: *Winep* (Újnép, Veszpr.-m. okl.) stb. OklSz., *-e(=é)*-vel v. ö. Bécsi és Münch. C., Kulcs C. stb. NySz. | *vadulatia* éppen dunántúli alak. V. ö. ma is *akarattya* (Fehér-, Sopron-m. stb. *Akarattya* helynév is, Veszpr.-m.) A *vádul* alapszóra v. ö. *kegőtlen vadolasokat* Guary C. (Dtúlról), *vadolasban* Érdy C. *vádolást* Decsi NySz., továbbfejlődve; a népnyelvben

²⁴ KAUSCH MIHÁLY értekezése szerint (Bpest, 1901) is dunántúli, a Dráva-mellékéről. Szerintem Zalából való is lehet, vagy pedig somogyi. V. ö. Döbrenteit is RMNy. I. HB. bevezetésében.

²⁵ Új szövegmegállapításom alapján, M. Nyv. id. h. 71. l.

ma is használatos Dtúl *vádul* nemcsak „elvállal, föl vállal“ értelemben MTsz. és *évádújja* elvállalja Zolnai, Nyr. 30: 273., hanem „vaddal illet“ értelemben is, így: *bevádú* és *fővádú* (bevádol és följelent, Freiszmuth J. Fehér-m. Mór vidéke) | *fugadatia* v. ö. *fogadatra* Münch. C. és *fogadat ierusalem*ben (hasonlóan, mint Gl.) Apor C. (mindkettő Dtúl: Drávamellék, v. ö. Hunf. Alb. 9—11 és Nyr. 41: 146. értekezésem.) | *scidalmof* v. ö. Nagysz. C., Érs. C., Érdy C. stb. NySz. | *quina* (olv. kína) v. ö. *kínozni* Decsi (Baranya) ellenben: *kenzattathnanak* Érdy C. (Drávamellék) | *ascun-nac* v. ö. — 1240 k: Asscun (Pannonh.), 1307.: *Azunfalva* (Veszprém-m.) stb. OklSz. | *scem* — v. ö. 1273. *Scemd* filio (Veszpr.) OklSz. *zem* — Ehr., Jord. C., Lev. T. 1: 245 Szenyér, Somogy-m. stb. NySz. és ma is: (Falu-)szemes Somogy — a HB. *zum* — területétől odább. | *latatia* v. ö. *latat* Bécsi C. és Beythe I. (Baranya m.), *zemnek latatya* Ozorai, *latattyok* Érdy C., ma is *látotlya* Fehér-m. (Mór vid. Freiszmuth I.). — Ime tehát a szókincs is ugyanazt mutatja, mint a nyelvtani egyezések, hogy a Gl. szerzője a „dunántúli“ nyj.-területről való, a HB. területétől valamivel odább délkeletre.

Ezt bizonyítják most, egyenesen a multból indulva ki, az egykori és későbbi nyelvmemlékek föl egészen a mai nyelvjárá sokig.

Így a tihanyi (Zala-m.) apátság 1055-i alapítólevele (V. ö. SZAMOTA, NyK. XXV. 129.) pl.: *kurtuel*, *meneh*; *fer-teu*, *keuris*, (v. ö. beufege, ehezeu Gl.) *feheruuaru*, *zenaia* stb. (v. ö. nepnech, zaiaval Gl.).

Ez apátság többi okleveleiben, az u. n. kritikus oklevelekben is: *Eurmenes*, *Derguche*, ellenben *Pechel* (ma Dörgicse és Pécsel, Veszpr.-m.)²⁶ — mint *keguffege* ellenben *kerezt* Gl. Ugyanez apátság népeinek 1211. évi összeírásában is ilyen hely- és személynevek: *Ban-riuueh*: Bánréve, de: *Euren* stagnum: Örvény-tó Dtúl, *Ozou-feu* (Zala-m.) *Beneduc* (Zala-és Veszpr.-m.) stb.²⁷ V. ö. továbbá a Pannonhalmi Szt. Benedek-rend története köteteit, különösen I., VIII. és X. kötetet s FEJÉR Cod. Diplomaticusának és WENZEL Árpádkori új okmánytárának nem mindig pontos kiadásában is a dunántúli okleveleket; de kivált a Hazai oklevéltár, Hazai okmánytár, Sopron vármegyei tört. oklevéltár, KNAUZ Monumenta eccl. Strigoniensis, Zichy-okmánytár stb. adatait, a Sztáray-család oklevéltárának dunántúli, pl. székesfehérvári okleveleit stb.

A XIII. századból összevethetni a *Váradí Regestrum* (Rítus explorandae veritatis, KARÁCSONYI és BOROSZVVSZKY kiadása) dunántúli vonatkozásait²⁸ s ROGERIUS MESTER Siralmas énekét ugyancsak dtúli vonatkozásaiban

²⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ, Akad. tört. értekezések 1096. 41—42. stb. II.

²⁷ V. ö. NyK. XXXIV. 388—416.

²⁸ Eredetükre v. ö. KARÁCSONYI JÁNOS: Tüzesvas-próbák Nagy-váradon. 1903. 7. I.

(Segusd- és Segesd-, Somogy-m.)²⁹ De különösen KÉZAI krónikáját, ha kódexének egy része későbbi korban való bővítés is.³⁰ Kézai, mint CSÁNKI DEZSŐ történelmi alapon kimutatta, a pestmegyei Kéza helységből való;³¹ ez a mai Géza vagy Ginza pusztja Fehér megyében, Alcsút mellett. (Kéza, Századok, 1903. 885—890.) Nála éppen a Gl. korát megelőző időből (1283 k.) effélék fordulnak elő, a Gl. alakjainak megfelelően: *Etul* (olv. *ö*-vel), *Etel* (olv. *ë*-vel), *Ethela*, *Cuwe*, *Cuweazoa* (ma Kajászsószentpéter, Fehér-m.) *Urs* (Örs), *Kund*, *Sebus*; *Reuwa*, *Scigetfeu*, *Lebyn* (Lébény) ellenben *Lel*, *Werbulchu*, *Weznemat*, *Deuchunlant*, *Sceugzard*, *Munurod*, *Tichon*, *Barsanus*.³² Mint a Gl.-ban *ö*-zű ~ *ë*-zű, *eü* kettőshangzós és *é*-zű ~ *í*-zű alakok.

Hasonlóképpen a **Bécsi** és **Budai krónikában**, melyek közül az első Nagy Lajos korából (1358) való³³ s Budán készült, tehát Dunántúl (ott volt akkor a királyi udvar), ilyen adatok vannak: *Ethele*, *Kewe* (*ë*-vel), de *Bendekus*, *Cezunmaur*, *Crumheld*, *Beztur*, *Buken*; *Eleud*.³⁴ A *budai* krónikában (1473) pedig, mely szintén abból a forrásból való, az előbbiekek mellett *í*-zés is van: Zent Lazar *zegini* és *zygini* (ld. M. Flor. Font. Dom. IV. 25—27) — mint HB. *scegin* (Felsődunamellék).

Ugyancsak a Glosszák korát megelőző és azt követő időből *Fejérvármegye történetében*³⁵ 1269-ben IV. Béla oklevelében ilyen adatok vannak: *Matheo et Chatur Bissenis de villa Tuburchuk* (Töböröcsök)³⁶ 1344: *Thuburchuk* és *Tuburchuh*, ellenben 1361: *Teberchuk* és *Teberchek*, 1326: *Bekus* stb. (Székesfejérvárott keltek ez oklevelek). — CSÁNKI Történelmi földrajzában is, részben éppen a Gl. korából, pl. Pilis-m.-ben (Pest-m. dtúli része): *Kekus* (hegy Visegrád mell.) 1351., ellenben *Demes* 1459., *Fulkezew* és *Felkezyw* (1390, 1423 stb.), *Kesztuc* és *Kesztelec*, *Kesztihelc* 1393, 1439, 1494, mai *Kesztölc* Eszterg.-m., *Nyek villa* 1389; *Ewryn* és

²⁹ Ld. SZABÓ K. kiad. 1861. 4. 34. — ROGERIUS, úgy látszik, a tatárjárás után soproni főesperes volt és valószínűleg ott írta művét. (Ld. Turchányi Tihamér, Századok 1903, 416.)

³⁰ DOMANOVSKY SÁNDOR: Kézai Simon mester krónikája (Bp. 1906.) 12. l.

³¹ Helyességét nyelvjárási alapon majd én is kimutatom.

³² Ld. Horányi-féle kiad. 1782. Mátyás FI: Fontes Domestici I. vol. II. és Szabó Károly fordítása; Pest, 1862. — A német szavak (*Deuchunlant*, *Crumheld*, *Cesunmaur*, *Echulburc* stb. *u*-ját (olv. *ö*) a krónikás nyelvjárársából magyarázom, t. i. saját ejtése szerint írta s nem az akkori német helyesírás elvei szerint, mint PETZ G. véli. (Philologiai dolgozatok. Heinrich G. emlékkönyv 15. l.)

³³ V. ö. *Sebestyén* Gyula: Középkori Könyvtáraink és a Korvina, *Beöthy*: Képes irod. tört. I.³ 137. és *Mangold*: A magyarok oknyom. története⁵ 119, 144.

³⁴ M. FLORIANUS: Fontes Dom. II. 107. — *Karácsonyi* János: Bakony és Bökény, *Bakensumlou* *ö*-vel: Bökény-Somlyó hegy Székesfejérvártól délnyugatra, Szabadbattyán mellett, M. Nyv. 2: 273.

³⁵ KÁROLY JÁNOS: Fejérvármegye tört. I. (Székesfejérvár, 1896.) 551. és köv. II.

³⁶ Ma is község Fehérmegyében.

Ewren 1367, 1388, Zekul és Zekel; Beren 1302. Chakberen 1358 stb. (ma Fejér-m.)³⁷ Ugyanazon korból *más oklevelekben* is efféle alakok olvashatók erről a területről.³⁸ Végül ugyanabból az időből hasonló alakú nemzetség- v. családnevek is e területen: *Buken* (Fehér-m.), *Scemura*, *Scemere*, *Zemere* (Szemere, Komárom-m.), *Techtun* és *Thethen* (Tétény, Fehér-m.)⁴⁰

A *kódexek korára* térve, a Gl. nyelvéhez hasonlít a már látott felső-dunamelléki és dunántúli kódexek, Ehr., Bécsi, Müncheni, Apor,⁴⁰ Jord., Érdy, Peer k. mellett pl. a *Czech k.* (szintén *ő-ző*) Kinizsi Pálné, M. Benigna asszony imádságos könyve 1513-ból, (Nagy-)vázsonyból, Veszprém-m.⁴¹ Azután a *Guary-kódex* a XVI. sz. elejéről (Nyelvelméltár XV., ZOLNAI Nyelvelml. XI. fejj.), szintén *ő-ző*, éppen egy ferenczrendi szerzetestől. DÖBRENTEI G. Segösi Lukács ferenczrendi szerzetesnek tulajdonította, ki hozzávetőleg a ferenczesek segösi (Somogy-m.) vagy vasvári zárdájában Dtúl írhatta. (V. ö. RMNy. IV. és utána P. Seraphinus FARKAS: *Scriptores ord. min. S. P. Francisci provinciae Hungariae reformatae. Nyelvére v. ö. Katona L. is, Nyelvelméltár XV:XX.*) Ellenben pl. az *ő-zésben* különbözik a Gl.-tól a *Festetich k.* és a *Németújvári glosszák* nyelve, a nyugati *ē-ző* területről;⁴² valamint pl. a *Gyöngyösi glosszák* is, *ē-ző* és *ī-ző* nyelvjárásukkal. (V. ö. Melich értek. Akad. Értes. 1898.)

Viszont nagyon hasonlít a Gl. nyelvjárásához *Tinódié*, kinél éppen efféléket olvasunk: *Kegyős*, *szépön*, ellenben *Príni*, *vesziköl*, *szegin* stb. (Id. R. M. K. T. III.) Régebbi vélemény szerint — mint tudjuk — fehérmegyei (Szilády, R. M. K. T. id. h. bev.), újabban NÉMETH BÉLA⁴³ (Sziget-

³⁷ Hunyadiak-kora VIII: I. k.

³⁸ WERTNER MÓR: *Kiadatlan oklevelek*, Tört. Tár 1911. 481—536.

³⁹ KARÁCSONYI: *A m. nemzetségek a XIV. sz. közepéig* III. és CSÁNKI, Tört. földr. I. és III.

⁴⁰ PINTÉR JENŐ is észrevette, hogy a Gl. „nyelve nagyon egyezik a másfél évszázaddal utóbb készült legrégebb magyar bibliafordítás nyelvével“. *A m. irod. tört. középisk. számára*, I. 1911. 113. l. jegyz.

⁴¹ VOLF: *Nyelvelméltár XIV.*, bev. ZOLNAI: *Nyelvelméleink XVII. fejj.* és GONDÁN FELICIAN: *Kinizsiné M. B. Imádságos könyvei*, Békefi-émlékkönyv 196.

⁴² Utóbbinak nyelvjárása nem baranyai, mint a hogy SZILÁDY állítja, *Sermones Dom. I.* bev. X. Szövegére Id. pl. *Zolnai*, *Nyelvelméleink* 135. is.

⁴³ MÉSZÖLY id. m. 255. l. hibásan idézi Lajosnak s még inkább téved abban, mikor Fehérvármegye egyikét *ő-ző* falvát csak későbbi, alulról fölhuzódott telepítésnek tartja. Mint az oklevelek és Kézai alapján meggyőződhattünk, egykor Fehérmegyében is inkább *ő-ztek* az eredeti lakók is s mint fentebb láttuk és alább is látni fogjuk, több helyt *ő-znek* ma is. Maga MÉSZÖLY is, ki szintén fehérmegyei, tabajdi, többször ejt és ír *ő-t* pl. köll, böcsület, fölszabadít stb. (Id. m. és M. Nyv.-beli cikkei.) Az *ő-zés* és *ízés* (!) együttes sajátság alapján TINÓDI fehérmegyei is lehetne, mint a hogy állítolag ma is él afféle hagyomány Sárbogárdon, hogy odavaló a közelből. V. ö. pl. Pesti Hírlap 1913. febr. 14. 18. l. Ld. különben a különböző Tinód nevű helyekre *Décsi Lajos* legújabb Tinódi-életrajzát, a M. Tört. Életrajzokban.

vár története, 1903) és MÉSZÖLY G. (Tinódi Sebestyén, 1906. 8.) szerint baranyamegyei. Tehát mindenképp dunántúli volt és nem is a Drávamellékéről s mégis ő-z! Pedig eddig mihelyt valamely emlék őzö ejtést mutatott, mindjárt a Drávamellékére tették eredetét.

A Gl. nyelvéhez hasonlítanak a *Magyar Levelestár* I. kötetének levelei is Dunántúlról (pl. 170. l. Tihany, 1555.; 188—196. Szenyér, Somogy-m., 1556. stb.), valamint más levelek is e korból Dunántúlról pl. Gyulaffy László levelei Csobánczról 1562. (Tört. Tár 1911. 553—4, ilyen alakokkal: Hegyesdőt, Hegyösdbé, szegényök, legyön, Benedök, stb.) és a budai basák levelei (ld. Takáts Sándor: A török-magyar bajviadalok, Bp. 1913. pl. 31. l.: fölséged és fölségöd, ezök, Pétör, vött meg, továbbá Századok 1912. 739—717. és Nyr. 1913. 23—26).

Összevethetni még a R. M. K. több kötetét is, bár átirottak. Így a VII. kötetet is s benne a somogyi születésű MÉLIUSZ énekeit (ídvösség, lött, felvövé 121. l. stb.); sőt a székesfejérvári születésű, abrudbányai pap KARÁDI PÁL névtelenjében is, a Balassi Menyhárt árulatasáról szóló comoediában (1569)⁴⁴ az efféléket: sívölt 264, böcsületed 266, pispeknek és pispök, elvötted 268, öttél volna 282. Azután összevethetni a Gl.-kal CALEPINUS szótára ő-ző átdolgozóját, baranyai Laskai Pétert: *El idegenítöm, meg nem meritetött, igön hirős, mindön* stb. szavaival.⁴⁵ (Ld. akad. kiad. 1912. és M. Nyv. IX. 52—53. 1.)

A XVII—XVIII. századból a *kuruczkor* költészetének szintén dunántúli termékeit vethetjük össze a Glosszákkal. Így a Szencsey kódexben levő énekeket, pl. az Üldözött protestánsok énekét, a Bakonyban bujdosó fohászatát, stb. THALY Adalékok cz. művében I—II. Sőt még az újabban megtámadott s THALYnak tulajdonított énekeket is: Bezerédi nótája, A kölesdi harcáról, Német sas vert fészket, Dunántúli bujdosó kuruczok éneke stb. T. i. ezekben is effélékkel találkozunk: *szöszély, pöngetnek, fölsége* stb. Maga THALY is dunántúli, komárommegyei volt. Majd a XVIII. században pl. *Faludi*, a vas megyei és *Ányos Pál*, a veszprémmegyei születésű költő mutat pár hasonlóságot dunántúli nyelvében (pl. az utóbbinál: röpdöz, uttyára, partját, stb. ld. CSÁSZÁR E. kiadásában Ányos Pál versei, R. M. Kvtár; de persze ekkor már fejlettebb irodalmi nyelv van).

Napjainkban is a *Regös énekek* SEBESTYÉN Gy. dr. gyűjtésében⁴⁶ s VIKÁR somogy megyei és SEBESTYÉN dunántúli népköltési gyűjteménye⁴⁷

⁴⁴ Az előszó is, a comoedia is dunántúli nyelvjárású, ha nem is volna egy személy műve (v. ö. Irodalomtörténet II. 529); de, mint ki fogom mutatni, valószínű, hogy a comoedia is Karádi műve — nyelvjárása szerint is.

⁴⁵ Ezek alapján Szily K.-nak más alapú bizonyítása előtt már előre láttam, hogy az egyik átdolgozó dunántúli.

⁴⁶ M. Népkölt. Gyűjt. IV.

⁴⁷ M. Népk. Gy. VI., illetve VIII. k.

mutat sok hasonlatosságot. Az újabb irodalomból meg ö. szövetethetők EÖTVÖS K. művei is (A nagy per, Utazás a Balaton körül stb.) s ezekben az effélék: *föl, fölött, fölség* stb.; bár ő általában, mint a veszprém-mégyeiek, inkább *ē-z*, mivel ott nagyobb az *ō* visszafejlődése, talán mert több volt ott a szláv beolvadás. De különösen összevethetni a Glosszákkal ma is GÁRDONYI műveit. E területről való az *ō* nyelve „Az én falum,“ „Göre Gábor“ és más korábbi műveiben. Ő agárdi, Fehérmegyéből, előbb ott is tanítóskodott s első műveiben e hatás alatt fordulnak elő a „*Pöhölyék, mögyön, főjhöbe, söpör, tizönként sömmiögyéb, kerepödött, embör, idős anyám, fédör bajusz* stb. *özö* alakok. (Ld. Az én falum I.)⁴⁸ Ennek tehát népies alapjai vannak ott, mint a székesfehérvári „Darázs“ szerkesztője is írja nekem egy levelében: „bennszülött székesfehérvári nem egyszer hall hasonló kifejezéseket.“ (1912. decz. 12. kelt levél.) Igaz, hogy Fehérmegyében a török dúlások és későbbi települések nagyon megzavarták a régi nyelvállapotot, de „ma sem idegen az efféle ejtés.“ Nemcsak Pátkán s a Baranyából települt környéken, Vál, Lovasberény stb. községekben, hanem helyszíni személyes megfigyelésem szerint pl. Seregélyesen is megvan ez az *ō-zés* és a Gl.-t jellemző más sajátságok (szēm, régön, édös; sőt: *kezi, szömi* is stb.) pedig ez egyik legrégebb község még a török világ előtti korból, mint ref. egyházi anyakönyve mutatja. Ezt a fehérmegyei részleges *ō-zést* megerősíthetik Nagy Gézának „A székelyek és a pannoniai magyarok“ cz. becses cikkében levő adatok is. (Ethnographia I. 170—171.) Nagy Géza maga is fehérmegyei, éppen gárdonyi születésű.⁴⁹ De megerősítik a Nyelvőr eddigi közlései is: pl. X. 96. 185. XLI. 198—199. XLII. 44. stb. és ld. a Nyelvőrkalauz utalásait, Székesfehérvárra is. Végül ld. Zolnai, Fehérmegyei nyelvsajátságok, Nyr. XXX. 274. stb.

Íme tehát nyelvük alapján a „dunántúli“ területről valók lehetnek a Gl., még pedig nemcsak alsódunántúli (Somogy, Baranya, Tolna m.), hanem az oklevelek, Kézai és egyéb nyelvtörténeti emlékek, sőt a mai irodalom és nyelvjárások alapján is akár fehérmegyei származású szerzőtől. Hadd lássuk most, mit mondanak a külső bizonyítékok.

A kódexben levő okiratok VARJÚ megállapítása szerint is „adnak némi útbaigazítást az iratási hely meghatározásában is“. „A kézirat valamely ferenczrendi zárdában készülhetett, még pedig a Dunán túl, mert másutt nehezen fordulhatott volna meg a veszprémi káptalan ügyeire vonatkozó oklevél. Különben is az összes szereplő helyek és személyek dunántúliak.“

⁴⁸ VÉRTES ARANKA nem helyesen ismertette az *özés* tekintetében GÁRDONYI nyelvét, bár ő is elismeri, hogy leginkább dunántúli tájszavakat használ Fehér- és Veszprémmegyéből. (Gárdonyi nyelvéről Bp. 1910. 10, 14.) Részben ilyen hatás alatt ír Székesfehérvárt a „Darázs“ cz. élcslap is ma is *ō-zéssel*.

⁴⁹ Az *ō* utasítására jártam Seregélyesen is.

Szerinte a legtöbb valószínűség a budai minorita konvent mellett szól. (Akad. Értesítő X. 18—19.) KARÁCSONYI J., a ferenczrend tudós kutatója, pedig, ki ez okleveleket újabban lemásolta és a Gyárfás Tihamér szerkesztésében megjelenő Batthyáneum II. kötetében (Brassó, 1913. 24—32.) közzétette, kérdésemre előbb levélben, majd az értekezésben arról értesít, hogy bizonyos, hogy a levelek, midőn a formulákat belőlük készítették, olyan kolostor levéltárában voltak elhelyezve, a mely a veszprémi egyházmegye területére esett, mert csak ilyen kolostornak volt szüksége a veszprémi püspöktől származó felhatalmazásra feloldozás, igehirdetés és búcsúosztogatás végett. (A 14. számú oklevélben B. = Benedek veszprémi püspök, a ki 1287—1301 közt viselte e hivatalt, meghatalmazást ad az egyházmegyéjében lakó ferenczrendűeknek a gyóntatásra stb.) A veszprémi egyházmegye területén pedig 1280—1310 közt három kolostor volt: a budai, a fejevári és az 1295-ben keletkezett segödsi. A budaiban nem írhatták e leveleket, mert az 1. számú onnan máshova küldött levél nem lehetett meg ott. Csak a székesfejevári vagy segödsi kolostorok közt választhatunk. De a 6. sz. oklevelet, melyben a ferenczrendi miniszter a székesfejevári gvardiánt megbizta, hogy a veszprémi papok és káptalan pörében tanuskodjék, nem írhatta Székesfejevárt, mert akkor éldszóval adta volna meg a megbizást. E levél tehát a székesfejevári kolostorban őriztetett s e formulákat az ottani konventben őrizett levelekből állította össze valamelyik ferenczrendi miniszter, talán éppen az a János, a ki 1324-ben Székesfejevárott tartott országos gyűlést. Így a gyulafehérvári kódex 1320 táján Dunántúl, Székesfejevárott készült; ezt megerősíti a 4. sz. oklevél, mint végrendelet is, mely Dáray Majs, somogy megyei birtokos javairól intézkedik. (Ld. id. érték. 31. l.)

Ez oklevélkivonatokat a kódexben magam is láttam, a 13. számúban Domokos győri éneklő kanonokról is szó van. Mindezek azt mutatják, hogy a kódex dunántúli, mint a Gl. nyelvét is annak láttam a HB.-vel való egybevetés alapján már 1912. nyarán, Karácsonyi emez eredményének ismerése előtt. Ime így találkozott ismét a nyelvészet és a történettudomány! S ez most még valószínűbbé teheti azt is, hogy a Glosszák szerzője — a ki egyszersmind a kódex írója is — dunántúli lehetett, így kerülhetett az akkori közlekedési viszonyok mellett nem messzünnen a *székesfejevári kolostorba*; ott írhatta a kódexet mint manualet s bele az okleveleket és glosszákat. A nyelv alapján mint láttuk, alsódunántúli, somogy-, baranya-, v. tolnamegyei is lehetett. KARÁCSONYI szerint is kerültek bizonyára Somogyból szerzetesek a székesfejevári kolostorba. Somogy felső része 1295-ig, a segödsi kolostor alapításáig alamizsnagyűjtés tekintetében a fejevári ferenczrendűekhez tartozott s ilyen alkalmakkor sokan megismerték és megszerették a ferenczrendűeket; azonkívül a székesfejevári prépostságnak Somogyban sok faluja volt. (1913.

III. 30. kelt lev.) De lehetett a szerző akár fehérnegyei is, Székesfehérvár vidékéről, mint ezt is láttuk a részleges ő és az é alapján.

Íme tehát a név nélkül is meg tudjuk mondani, a csak 15 sornyi magyar szöveg alapján is, hogy hová való volt a szerző, nagyobb területértve. S e nyelvet figyelembe vehettük volna eddig is.

A kódex újabb részében levő „*Fratrem Johannem Elscher*“-t⁵⁰ KARÁCSONYI sem ismeri. Valószínűleg a lőcsei ferenczrendű kolostor tagja s e kolostor feloszlásakor került a kézirat a lőcsei plébániaegyház könyvtárába és onnan Batthyányhoz (1912. XI. 16. kelt lev.), ki ekkor egri prépost-kanonok volt és sok becses kéziratot szerzett a felvidéken. (V. ö. VARJÚ E. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, különny. 25—26 is.) Egyenesen Dunántúlról is kerülhetett volna e kódex Batthyányhoz, ki maga is dunántúli, németujvári születésű s lelkes gyűjtő volt. De hogy legalább is nyugatról kerülhetett a kódex Gyulafehérvárra, példa lehet rá az 1377-ből való esztergomi misekönyv is, mely szintén a gyulafehérvári püspöki könyvtárban van, bár Pozsonymegyében készült. (V. ö. BEÖTHY, Képes irod. tört. I.³ 136—7. és VARJÚ id. m. 157—63.)

A glosszák forrására érdekes, hogy az első, ötsoros glossza latin eredetije a „Jesus“ nevet etimologizáló akrostichon (*Joconditas merencium, Eternitas vivencium Sanitas langencium* stb. ld. M. Nyv. IX. 72, id. értekezésem), mint DÉZSI L. észrevette, a Nyirkállai Tamásnak tulajdonított „*Stilus curiae sub Mathia I. rege*“ cz. kéziratban némi eltéréssel szintén megvan a KOVACHICH közlésében (*Formulae solemnes styli* etc. Pesthini 1799. p. XXIV.), a mint ezt DÉZSI közli is M. Nyelv IX. 183. JAKUBOVICH E. szerint a most előkerült kódexben,⁵¹ tehát az eredetiben, a szöveg még közelebb van a Gy. Glosszák megfelelőjéhez; a két szöveg rokon.⁵² Ez a kódex pedig akárhogyan került előbb a XVII. században Mladossevitz Horváth Miklós nógrádmegyei, berzenczei birtokoshoz, majd a XVIII. században Dobai Székely Sámuel⁵³ eperjesi gyűjteményébe s onnan Klimó György pécsi püspök útján a pécsi püspöki könyvtár tulajdonába:⁵⁴ a Németujvári Glosszák kódexével szószerint egyező adatai vannak. Ez pedig „nem lehet pusztá véletlenség“ (v. ö. ZOLNAI Nyr. 14 : 153. és SZILÁDY Serm. Dom. I/XII. 1.). Hasonlóképpen a Budapesti Glosszák latin szövegével is van összefüggése a KOVACHICH szövegének, a Nyirkállai kódexnek;

⁵⁰ Így van a kolofonon.

⁵¹ Forme circa Stylum Cancellarie Regie maiestatis. Anno 1476.

⁵² M. Nyv. IX. 234.

⁵³ Született a Szepességen, Hunfalván (Hunsdorf) 1704; tanult Eperjesen, Sárospatakon, Pesten; 1753—1779. Eperjesen élt nyugalomban, diplomatikai tanulmányokkal foglalkozva s okleveleket és érdemeket gyűjtve. (SZINNYEI, A m. írók élete XIII. 603.)

⁵⁴ SZILÁDY: Sermones Dominicales I : XI.

sőt Győr (Jaurini, *geret*), és P. v á c z i püspök is említve van benne.⁵⁵ Így az előbbieken alapján a Nyirkállai-kódex is Dunántúlra, illetőleg az ország nyugati felére mutat,⁵⁶ mint a vele összefüggésben levő Gyul. Glosszák s kő exük, a Gyulafehérvári kódex is. Ez is bizonyítja tisztán a nyelv alapján kimondott föltevésém és eredményem helyességét, hogy a Gyulafehérvári Glosszák dunántúli eredetűek.

Egyenesen e mellett szólnak, mint fölolvadásom óta rájöttem, az ú. n. „Batthyány Boldizsár“-féle misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei is 1489-ből,⁵⁷ csaknem kétszáz évvel a Glosszák után. E kódexet ugyanis Batthyány B. kőszegi kapitány (?) vagy (nyitra)bajnai Both Ferencz számára, ki Batthyány egyik leányát bírta feleségül s a kódex iratása idején Kőszegen tartózkodhatott, nemes Fancsi Antal deák írta, ki Székesfehérvár vidékéről való volt („existens penes Albam regalem“, v. ö. dr. Sebestyén Gy.: „Batthyány Boldizsár misekönyve.“ Beöthy-émlékkönyv, 199—201.). Ebben a naptárban és e lapszéli jegyzetekben (M. Kvsz. id. h. 108—116.) ilyen, a Gyul. Gl.-kal egyező adatok olvashatók: *zenth, keresth* többször (v. ö. Gl. *scnt, kerezti*), *fordolatya, waltozatya napia, foganatyarol* (v. ö. Gl. *arulatia, vadulatia, fugadatia*), *Gyertya zentele* (mindkétszer így), (v. ö. Gl. *eleeknek*), *thywis, hynessek, zyzek* (v. ö. Gl. *múinac, figeu*), *zent ystwan protomartel* (olv. mártél = martir) *theste leleti nap[ia]* (v. ö. Gl. *nemzetui nepnech*); *zyne* (v. ö. Gl. *quina*), *kelewenrewl* (v. ö. Gl. *ehezeu[cnek]*). Mint látjuk, nem *öző*, csak *özö* emlék (talán mert nyugatibb és későbbi), de így is rokon a Glosszákkal, melyekben szintén több az *özö* alak (v. ö. *fennebb*); aztán az *é általában ebben is megmarad, mint a Glosszákban és a Tihanyi alapító levélben is (v. ö. *fennebb*), csak pár esetben *i* (pl. *zyne* és *theste leleti nap*); az *i még nem *ü*; az *eu* diftongusnak is nyoma van még benne stb.

A Glosszák nyelvi sajátságait a maguk korában együ t t (*özés~özés*,

⁵⁵ SZILÁDY id. m. XIII—XIV.

⁵⁶ A kódex másik írója, MAGH János notárius, a ki Nyirkállai után egy emberöltővel később irogatta lapjait, 1476-ban az óbudai Sz.-Péter templom kanonokjának, Ujfalvi Benedeknek házában van s ugyanezen évben Kilián budai nyilván. notárius mellett segédjegyző; mint ilyen szerkeszti az óbudai Literati J. sírfeliratát; 1490-ben pedig Pest város nyilván. jegyzője lett. 1475-ből Mátyás király óriási hadihajójának elindulásáról is szó van a kódexben. (Dr. Supka Géza cikke, a Világ cz. napilap, 1913 aug. 17.) Mindezek azt mutatják, hogy e kódex Budán íródott s talán Nyirkállai sem Nagyváradon írhatta följegyzéseit, mint a hogy azt Supka hiszi (id. h.). Hisz a szentek neveinek etimologizálásával éppen a tőle írt részben találkozunk. *Budai ez* a kódex a maga egészében, mint formularéja is. Valamint odavaló a másik, vele együtt ujonnan felfedezett kódex is, Mátyás és II. Ulászló kancelláriájából való okirat-formuláival. (Ld. Világ, uo.) E kódexek úgy kerülhettek valaha, talán a török dúlások elől, a Felvidékre, mint a Gyul. Gl. kódexe is.

⁵⁷ Ld. ZOLNAI Gy. közlésében, M. Kvszemle, új f. III. (1895) 106—116.

é~i, eu difthongus stb.) főként a dunántúli, még pedig a Balaton környékére vonatkozó oklevelekben találjuk meg.⁵⁸ Ugyanott, a hol Tihany és Székesfehérvár s lennebb Csököly, Sárköz és Szlavónia vidékén, északkeletre meg a palóczságban némileg ma is hasonlóan beszélnek. A „palóczos kiejtés és az alföldi özés“, mint Sárköz nyelvjárásának főjellemvonásait KOVÁCS ALADÁR jelzi (Nyr. 33: 267.), jellemzi a Glosszák nyelvét is, valamint pl. a csökölyi nyj.-t Somogyban (Nagy J. id. értekezése) és saját személyes megfigyeléseim szerint Szárszó vidékét Felsősomogyban s ez azt mutatja, hogy akkor ama területen általában így beszéltek; a Glosszák dunántúli eredetűek lehetnek.

Ezt nemlegesen is bizonyíthatnók azzal, hogy ma sincs más terület, hol e sajátságok így együtt mind előfordulnának. A nyugati terület inkább csak *ë-z* és *íé* kettőshangzót ejt; az Alföld *öz*, de nem használja a szeméhel, *bihó*-féle alakokat, a Drávamellékével pedig nincs összefüggése a Glosszákknak. A duna-tiszai terület kevésbé *ö-z* és inkább *í-z*, valamint a tiszánineni is (v. ö. pl. SZALKAI LÁSZLÓ glosszáit és SYLVESTERT s CSÁTI DEMETER énekeit); a palóczság a maga egészében *ë-z*ésre hajlott és nagyban *í-z*; a királyhágóntúli nyjterület általában *e-z* (*ë helyett), ha vannak is *öz* és *íz*(!) s nem *éz* szigetei (pl. Szolnokdobokában). A székelység pedig, hol szintén vannak hasonló, de nem egészen egyező jelenségek, (*özés é*-vel és palóczos difthongusok, pl. Homoród-vidéke, Udvarhely vm.) csak másodlagosan függ össze a Dunántúllal; e Glosszákknak pedig semmi összefüggésük sincs e székely vidékkel.

Ellenben hasonlítanak, mint láttuk, a HB.-hez, Tihanyi alapítólevélhez, más egykori dunántúli oklevelekhez *éz* emlékekhez. Így nyelvíleg is érthető dunántúli eredetük. Kódexük eredete pedig szintén Dunántúlra mutat, mint láttuk.

*

Mindent összevéve, a belső vagy nyelvi és a külső vagy történeti bizonyítékok alapján, mint a HB., a Gyul. Glosszák is Dunántúlról, még pedig ezek legnagyobb valószínűséggel Székesfehérvárról valók; a kódex úgy kerülhetett viszontagságok után északra, majd onnan keletre, az erdélyi Fehérvárra s 15 sorával is igen becses emlék, a m a g y a r i r o d a l o m n a k e g y i k ú t j e l z ő j e arról a területről, a hol a köztörténet szerint is előbb voltak műveltségi központok és előbb volt bizonyára számbavehetőbb irodalom is. Ezt még sokkal több adattal bizonyíthatam volna, de így is hosszadalmas voltam. Még csak azt jegyzem meg, hogy e glosszákban levő nyelvjárás

⁵⁸ Ha más oklevelekben is fordulnak elő hasonló alakok abban a korban, ott is, hol ma nem *ö-z*nek, — pl. az egri és gyulafehérvári káptalani okleveleiben is — az részben a nyelvfejlődés egyezésén alapult (pl. a difthongusok), részben a kir. kancellária dunántúli hatása lehetett.

maradt fõnn általában a ,dunántúli' nyelvjárásban ma is, a szláv beolvadás, török dúlás és német telepítések után is, s e glosszák, mint eredeti fogalmazvány, melyek másolatvoltát nem igen tette föl senki, még világosabbá teszik a HB. dunántúli eredetét és többi legrégebb emlékeinkét is s irodalom- és műveltségtörténeti s általános nyelvtörténeti jelentőségükön kívül a történeti magyar nyelvjárásban és a magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából is becsesek. Nyelvük alapján ástuk ki ez értéküket s így áshatjuk ki többi régi emlékeinkét is, a minthogy azt s azzal együtt a régi magyar irodalom területének megállapítását szintén megkísérlem.

(Budapest.)

Dr. Erdélyi Lajos.